

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕК ФРАЗЕОЛОГИЯСИ: эришилган ютуқлар ва навбатдаги вазифалар

Йўлдошев Бекмурод,

ф.ф.д., профессор

Тахририятдан: Профессор Бекмурод Йўлдошев журналимизнинг фаол муаллифларидан эди, билимдон, зукко олим миллий тилшуносликда кечаётган янгиликлардан доимо хабардор бўлиб турадиган шахс сифатида ҳамкасблари ёш тадқиқотчилар олқишига сазовор бўлган эди. “Тирик кутубхона” унвонига эга бўлган Б.Йўлдошевнинг ишлари билан танишиш, у билан ҳамсухбат бўлишга интилган дамларимизни унутмаймиз. Ушбу мақолани домла тахририятга 2016 йилнинг охирида келтирган эди, афсуски, унинг нашрини кўриш муаллифга буюрмаган экан. Журнал тахририяти Бекмурод домланинг тилшунослигимиздаги изи ҳеч қачон ўчмаслигига ишонч билдиради.

Калит сўзлар: *фразеологизм, фразеология, ўзбек фразеологияси, фразеологик норма, фразеологик шаклланиш, компонент таҳлил, фразеологизмларнинг функционал-семантик хусусиятлари, фразеологизмларнинг функционал-семантик синонимлари (ФСС) ва бошқалар.*

Мамлакатимизда мустақиллик, истиқлол шабадаси бошқа фанлар қатори тилшунослик фани равнақига ҳам кучли таъсир кўрсатиб келмоқда. Мустақиллик даврида тилимизнинг фразеологик бойлигини тўла қамраб олувчи турли хил изоҳли луғатлар, сўзликлар яратишга алоҳида аҳамият берилди. Масалан, Ш.Раҳматуллаевнинг «Ўзбек тилининг фразеологик луғати» (1992), М.Содиқованинг «Қисқача русча-ўзбекча барқарор иборалар луғати» (1994), Маҳмуд Сатторнинг «Ўзбекнинг гапи қизик» (1994; 2011), Б.Йўлдошев, К.Бозорбоевнинг «Ўзбек тилининг фразеологик луғати» (сўзлик, 1998), Ш.Шомаксудов, Ш.Шораҳмедовларнинг «Маънолар маҳзани» (2001), Ш.Шомаксудов, С.Долимовларнинг «Қайроқи сўзлар» (халқ иборалари, 2011), Н.Маҳмудов, Д.Худойбергеновларнинг «Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати» (2013), Н.Маҳмудов, Ё.Одиловларнинг «Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати» (2014) сингари лексикографик асарлари шулар жумласидандир.

Мустақиллик йилларида ўзбек фразеологиясининг назарий масалаларини ўрганишга эътибор кучайди. Жумладан, тадқиқотчи Қ.Ҳақимов содда гап қолипни *жони кириб қолди, боши кўкка етди, юраги орқасига тортиб кетди, боши*

осмонга етди, юраги шувиллаб кетди, оғзи очилиб қолди, юраги қоқ ёрилаёзди сингари фраземаларни компонент таҳлил методи асосида ўрганди, шу мавзуда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди [1]. Қ.Ҳақимовнинг тадқиқоти шуни кўрсатадики, «фраземаларнинг юзага келиши фақат маъно ҳодисасидир. Унинг таркибидаги бўлақлар ўртасида шаклланган синтактик муносабат ўз қимматини сақлаган, ўзгаришга учрамаган ҳолатда қолади. Бунда содда гап қолипни фраземалар гарчи маъно жиҳатдан тил бирлиги ҳолига келиб қолган бўлса ҳам, синтактик жиҳатдан содда гаплик қимматини сақлайди. У нутқ таркибида гап сифатида олиниб, бошқа бўлақлар унга мослаштирилади ва унинг бирор бўлагига боғлаб қўлланади» [1, 20].

Фраземаларни компонент таҳлил қилишнинг айрим натижалари проф.Ш.Раҳматуллаевнинг илмий мақоласида ва «Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви» номли монографиясида ҳам умумлаштирилган эди.

Проф.Ш.Раҳматуллаевнинг таъкидлашига кўра, *додини бермоқ, кўнглига тугмоқ, йўлга солмоқ* каби «феъл фраземалардаги боғлашув кўп қиррали ўта мураккаб ҳодиса бўлиб, ўз доирасига турли-туман синтактик, семантик ҳодисаларни қамраб олади. Боғлашув

имконияти тил бирлигига мансуб хусусият деб қаралгани билан, бу хусусият тил бирликларининг ўзаро боғлашувида намоён бўлади, моддийлашади. Тил бирлигига хос боғлашувнинг моҳияти лексик-грамматик қуршов туфайлигина очилади. Бунда тил бирлигига хос очик ўринни қандай синтактик бўлак эгаллаши (синтактик боғлашув), бу бўлакларнинг қандай грамматик шаклда келиши (морфологик боғлашув), бу бўлакларнинг аталганлиги (грамматик-семантик боғлашув) ҳисобга олинади. Семантик боғлашув (семантик танланув) деб юритиладиган босқичда эса ўзаро боғлашувчи луғавий маъноларнинг идеографик семалари асосида фикр юритилади” [2].

Ш.Усмонова “Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар” мавзусида номзодлик ишини ҳимоя қилди. Бу иш икки бобдан иборат бўлиб, иш охирига ўзбекча-туркча муқобил соматик фраземалар луғати илова қилинган [3].

М.Холиқованинг номзодлик ишида тил ва тафаккур, дунёнинг тил картинаси, антропоморфик омилларнинг тилга таъсири каби муаммоларга оид ҳозирги замон тилшунослигида мавжуд қарашлар ва концепциялар таҳлил қилинган. Мазкур ишда илк бор фразеологизмларнинг миллий семантикаси, экстралингвистик (миллий-маданий, этнографик, географик, тарихий) омилларнинг фразеологизмлар семантикасига таъсири каби муаммолар рус ва ўзбек тилларига оид фраземалар мисолида ёритилган [4].

Ш.Абдуллаев ўзбек фразеологиясида илк марта Т.Қайипбергеновнинг “Қорақалпоқнома”, “Қорақалпоқ достони” асарларининг ўзбекча таржимасида фраземаларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этди. Ишда фраземаларнинг эквивалент ҳамда вариантлар билан таржима қилиш усуллари, ибораларни сўз билан беришнинг таржимага қай даражада таъсир кўрсатиши ва, аксинча, сўзнинг фразема билан таржима қилиниши, бу

усулларнинг асар савиясига таъсири кўрсатиб берилган [5].

Умуман олганда, бундай тадқиқотлар мамлакатимизда келгусида қиёсий фразеология соҳасида жуда кўп илмий ишлар олиб бориш мумкинлигини амалий жиҳатдан исботлади. Чунки, ўзбек ва инглиз, ўзбек ва немис, ўзбек ва тожик, ўзбек ва француз, ўзбек ва араб, ўзбек ва қорақалпоқ тилларининг фразеологиясини қиёсий-типологик жиҳатдан таҳлил этиш халқаро миқёсда мамлакатимиз нуфузи кундан-кунга ортиб бораётган ҳозирги глобаллашув шароитида ўзбек фразеологиясининг долзарб муаммоларидан бирини ташкил этади.

Ҳ. Шамсиддинов “Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари” мавзусида докторлик ишини ҳимоя қилди. Бу иш муаллифи фраземаларни оддий сўзларнинг функционал-семантик синонимлари (ФСС) деб ҳисоблайди ва шу нуқтаи назардан *айёр – шайтонга дарс берадиган, пихини ёрган; хурсанд - оғзи қулоғида етди; уялмоқ – ерга қарамоқ, шошилмоқ – подадан олдин чанг чиқармоқ, юзлари лов-лов ёнмоқ; гўдак – тухумдан чиққан, аралашмоқ – бурнини тиқмоқ; индамай – лом-мим демай, юввош – қўй оғзидан чўп олмаган, ҳайдамоқ – думини тугмоқ* каби сўз ва фраземалар орасидаги синонимик муносабатларни семантик жиҳатдан кенг ўрганишга ҳаракат қилган. Бу ишда сўзларнинг функционал-семантик синонимлари (СФСС)га қуйидагича таъриф берилган: “муайян нарса-ҳодисаларни, уларнинг белгиси, миқдори, ҳолати, ҳаракати ва ўзаро муносабатларини тасвирий тарзда, кўпинча ифода мақсадига мувофиқ қайта номлаб ёки нарса-ҳодисага ҳослаб ифодаладиган ва алоҳида сўзга синоним бўладиган тилнинг сўз ва ундан катта сатҳ бирликлари сўзларнинг функционал-семантик синонимлари дейилади” [6].

Абдимурод Маматов “Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари” номли

монографияси ва шу асосда химоя қилинган докторлик диссертациясида ўзбек тилшунослигида илк бор фразеологиянинг тил нормаси ва нутқ маданияти билан боғлиқ муаммоларини тадқиқ этди. Мазкур ишнинг сўнгги боби “Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик норма ва ундан четга чиқишнинг типлари” деб номланган [7].

А.Э.Маматов тадқиқотининг энг муҳим фазилатларидан бири ўзбек тилшунослигига фразеологик норма тушунчасини олиб киришидир. Тўғри, фразеологик нормага доир айрим кузатишлар, йўл-йўлакай баён қилинган фикрлар илгари ҳам мавжуд эди. Масалан, Ш.Раҳматуллаев ўз номзодлик диссертациясидаёқ фразеологик нормага риоя қилиш масаласига эътиборни қаратган эди. А.Э.Маматов эса ўз ишида фразеологик норманинг назарий ва амалий муаммоларини яхлит ҳолда ўртага қўйди. Ана шундан кейин ўзбек тилшунослигида фразеологик норма ёки лексик-фразеологик норма, унинг бузилиш ҳолларининг олдини олиш билан алоқадор айрим илмий кузатишлар эълон қилинди [8].

Абдуғафур Маматов ўзбек фразеологияси учун энг долзарб муаммолардан фразеологик шаклланиш масалаларини тадқиқ этиш билан шуғулланди, шу мавзуга оид йигирмага яқин мақолалар, “Фразеологизмларнинг шаклланиш асослари”, “Фразеологизмлар шаклланишининг назарий асослари” номли монографик тадқиқотлар эълон қилди ва шу асосда “Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари” мавзусида докторлик ишини химоя қилди. Бу эса ўзбек фразеологиясининг илмий доирасини янада кенгайтиришга хизмат қилади. Ишда таъкидланишича, “фразеологизмлар фақат фразеологик неологизмларнинг пайдо бўлиши билан эмас, балки тилда мавжуд фразеологизмларнинг семантик, грамматик ва функционал жиҳатдан янгилашиши асосида ҳам шаклланади.

Фразеологизмларнинг шаклланишида рўй берадиган лексик, семантик, грамматик ўзгаришлар фақатгина стилистик эҳтиёж бўлмасдан, балки тил ички тизимининг эҳтиёжи ҳамдир” [9].

Шунингдек, мустақиллик йилларида химоя қилинган М.Йўлдошевнинг “Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати” мавзусидаги номзодлик диссертациясида ва шу асосда нашр этилган “Чўлпон сўзининг сирлари” номли рисоласида Чўлпон асарларида, айниқса, унинг “Кеча ва кундуз” романида қўлланган фраземалар анча асосли таҳлил қилинди. Ф.Бобожоновнинг “Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусиятлари (Бехбудий ва Авлоний драмалари асосида)” мавзусидаги (2002), Р.Нормуродовнинг “Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари (луғавий ва услубий жиҳатлари)” мавзусидаги (2000) номзодлик диссертациялари ҳақида ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин.

К.Бозорбоевнинг номзодлик иши ҳам ўзбек фразеологияси ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Бу ишнинг дастлабки бобида сўзлашув нутқи фраземалари (СНФ)нинг пайдо бўлиш манбалари, қатламлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган [10].

Мазкур сатрлар муаллифининг докторлик диссертацияси ва сўнгги йилларда эълон қилган қатор монографиялари, илмий мақолалари ҳозирги ўзбек адабий тилида фраземаларнинг функционал-услубий хусусиятларини ўрганишга бағишланган эди. 80-90-йилларда фразеолог олимлар ўзбек диалогик нутқи фразеологияси ва ўзбек халқ эртаклари фразеологиясини ўрганишда ҳам муайян ютуқларни қўлга киритдилар [11].

Ўзбек халқ эртаклари таркибидаги фраземаларни тадқиқ этган олимлар бу масалага жуда кенг аспектда ёндашдилар, яъни мақолада турғун, барқарор, клише (қолип) шаклига келиб қолган “*бир бор экан, бир йўқ экан*”, “*эски замонларда*”, “*илгари замонларда*”, “*қадим ўтган*

замонда”, “ялмоғиз кампир”, “пари пайкар”, “борса-келмас”, “учар от”, “ҳаёт гули”, “олтин балиқ” каби кўплаб тил воситаларининг барчаси ўрганилади.

Шу билан бирга мазкур мақолада “ўлим”, “ўлмоқ” маъносини ифодаловчи *жон бермоқ, тупроққа топишмоқ, охирги йўлга узатмоқ, туз-насибаси (нон-насибаси) узилмоқ, вақти-куни битмоқ, жонини жабборга топишмоқ, жувонмарг бўлмоқ* сингари фраземаларнинг халқ эртақларида қўлланиш доираси ёритилган. Мақолада *кулини кўкка совурмоқ, тупроқ билан баравар қилмоқ, терисига сомон тиқмоқ, ўн жонидан бир жонини ҳам қўймаслик, тошбўрон қилмоқ* каби “ўлдирмоқ, йўкотмоқ” маъноли фраземалар ҳам юқорида келтирилган фраземаларга семантик жиҳатдан жуда яқин туриши тўғри кайд қилинган. Шунингдек, мақолада *барака топ, муродингга ет, камол топ, камлик кўрма, омон бўл, қўша қаринглар, хирмонга барака, ишинг ўнгидан келсин, оқ йўл, ой бориб омон кел, хуш келибсиз, қандай шамол учирди, қуриб кеткур, туёгингни шиқиллат, уйинг куйгур, номаъқул бузоқнинг гўшитини ебсан, нон урсин* каби турли тилак, истак билдирувчи сўзлашув нутқи иборалари ҳам бир қанча семантик гуруҳларга ажратиб таҳлил қилинган. Мақола муаллифлари ўзбек халқ эртақлари фразеологиясининг рус тилига таржимаси ҳақида ҳам муҳим фикр-мулоҳазаларни ўртага ташлаганлар [12]. Келгусида ана шу бажарилган иш изчил давом эттирилиши ва ўзбек фольклор фразеологияси, унинг ўзига хос хусусиятлари янада чуқурроқ таҳлил қилиниши лозим бўлади.

Б.Жўраева “Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланилиши” мавзuidaги номзодлик ишида мақолларни унга ёндош бўлган фраземалардан этимологик, маъновий ва синтактик жиҳатдан фарқлашга интилган эди [13]. Кейинги йилларда олима ибора (фразема) ва мақоллардаги идиомалашув жараёнини тадқиқ этиш билан

шуғулланди. Жумладан, Б.Жўраеванинг фикрича, “...ибора ва мақол кўчма маъно ифодалаш жиҳатидан идиомалар таркибига кирса-да, уларда идиомалашув жараёни ҳам турлича кечади: ибора кўчма маънонинг торайиши, мақол эса кўчма маънонинг кенгайиши натижасида идиомалашади” [14].

А.Абдусаидовнинг монография ва ўқув қўлланмалари, илмий мақолалари ҳамда “Газета жанрларининг тил хусусиятлари” мавзuidaги докторлик ишининг алоҳида қисми фраземаларнинг газета тилида экспрессивликни ифодаловчи восита сифатидаги ролини тадқиқ қилишга бағишланган. Тадқиқотчи *ётиб қолган маҳсулотлар, ернинг жиловини маҳкамроқ ушламоқ, кўргиликлар ботқоғига ботган, шикоятчининг нони бутун бўлса, таънанинг бир учи тегади* сингари окказионал фраземаларнинг газета тилида бир-икки марта ишлатилиб, сўнг истеъмолдан қолаётганлигини, шу сабабли уларни тўплаш, окказионал фраземалар луғати тузиш зарурлиги ҳақида асосли фикр-мулоҳазалар билдиради [15].

Г.Исақова ўз номзодлик ишининг учинчи бобида “қилмоқ” феълининг барқарор бирликлар (фраземалар ва мақоллар) таркибиде қўлланиш хусусиятларини изчил таҳлил қилишга муваффақ бўлган [16].

Ш.Алмаматова ўзбек тилидаги фраземаларни компонент таҳлил қилиш муаммоларига доир номзодлик ишини ҳимоя қилди. Бу ишнинг дастлабки боби ўзбек тилидаги от компонентли фраземаларнинг семантик таҳлили масалаларини ёритишга бағишланган. Тадқиқотчи шахс компонентли фраземалар (*кўнгли жойига тушди, жонини фидо қилмоқ, димоғи чоғ бўлди, эси жойига тушди* каби), зоонимик компонентли фраземалар (*ит кунини бошига солган, отдан тушса ҳам, эгардан тушмайди, млондай аврамоқ, илон қимирласа билмоқ, бузоқнинг югургани сомонхонагача* каби), соматик компонентли фраземалар (*қўлидан*

келмоқ, қўлини қўтармоқ, кўз олайтирмоқ, кўзига иссиқ кўринмоқ, оёғини тираб туриб олмоқ, оёғини тортмоқ каби)нинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида семантик жиҳатдан таҳлил қилишга интиланган [17].

М.Вафоева ўзбек тилидаги фразеологик синонимларнинг структурал-семантик хусусиятларини ўрганишга бағишланган номзодлик ишини ҳимоя қилган. Бу тадқиқотнинг дастлабки боби фразеологик синонимия ҳодисаси ва унинг жаҳон тилшунослигида, туркийшуносликда ва ўзбек тилшунослигида ўрганилиш даражасини ёритишга бағишланган. Бу қисмда, айниқса, туркийшуносликда ва ўзбек тилшунослигида фразеологик синонимия ҳодисасининг ўрганилиш тарихи яхши очиб берилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим [18].

Кейинги йилларда тилшунос олимларимиз фраземаларнинг когнитив-прагматик талқини, фраземаларни моделлаштириш муаммоларига доир қизиқарли илмий кузатишларни олиб бормоқдалар [19]. Бу эса ўзбек фразеологиясининг бундан кейинги ривожини яна ҳам салмоқли бўлишидан гувоҳлик беради.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда фразеология ва фразеография муаммоларига доир иккита республика илмий анжумани ўтказилди. Бу илмий анжуманларда ўзбек фразеологияси билан бир қаторда герман, славян ва эрон тиллари фразеологиясини тадқиқ этишга ҳам эътибор қаратилган эди. Шу билан бирга кейинги йилларда ўтказилган “Таржима жараёни ва ҳорижий тилларни ўқитишнинг долзарб муаммолари” (Самарқанд, 2006), “Тилшуносликнинг долзарб масалалари” (Тошкент, 2006), “Истиқлол ва тилшунослик муаммолари” (Самарқанд, 2006), “Услугунослик ва фразеология масалалари” (Самарқанд, 2007), “Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари” (Тошкент, 2008; 2009; 2010), “Стилистика ва прагматика” (Самарқанд, 2010), “Ўзбек

тилшунослигининг долзарб масалалари” (Андижон, 2010; 2011; 2012) мавзудаги халқаро ва республика илмий-назарий анжуманларида ҳам маълум даражада ўзбек фразеологияси масалаларига оид маърузалар тингланган ҳамда муҳокама қилинган эди.

Мустақиллик йилларида ўзбек фразеологиясига доир бир қатор монографик тадқиқотлар майдонга келди.

Масалан, проф. Ш. Раҳматуллаевнинг “Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви” номли тадқиқотида фраземалар дастлаб боғлашувли ва боғлашувсиз фраземалар деб икки гуруҳга ажратиб ўрганилган. Мазкур сатрлар муаллифининг “Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари” (2013), Ш.Ғаниеванинг “Ўзбек фразеологизмларининг структур тадқиқи” (2013) номли монографик тадқиқотлари ўзбек фразеологиясининг ривожига муҳим аҳамият касб этади [20]. Ғ.Исмоилов кейинги йилларда ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ тиллари материаллари асосида фразеологизмларни қиёсий-типологик жиҳатдан тадқиқ этиш соҳасида айрим эътиборга молик ишларни амалга оширди [21]. Сўнгги йилларда тилшунос олимлар фраземаларнинг компонент таҳлиliga оид айрим ишларни эълон қилдилар [22].

Шуни мамнуният билан таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда ўзбек фразеологияси фанининг асосчиси сифатида тан олинган, атоқли тилшунос олим, проф. Шавкат Раҳматуллаевнинг Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони билан 2005 йилда “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланиши мустақиллик йилларида зиёлиларга кўрсатилаётган юксак эътиборнинг ёрқин далилидир. 2015 йилда проф.Ш.Раҳматуллаев таваллудининг 90 йиллиги кенг миқёсда нишонланди, шу санага бағишлаб махсус илмий-амалий анжуман ўтказилди [23]. Яна бир йирик фразеолог олим Абдуғафур Маматов кейинги ўн йил давомида Олий Мажлис

конунчилик палатасининг депутати сифатида самарали фаолият кўрсатди. Ҳозирги вақтда у Жиззах ДПИда хорижий филология факультетининг декани вазифасида самарали фаолият кўрсатмоқда.

Шуниси муҳимки, фразеология фанига доир янги илмий-назарий қарашлар кейинги йилларда яратилаётган дарслик ва ўқув қўлланмаларидан ҳам мустаҳкам ўрин олмоқда. Масалан, проф.М.Миртожиевнинг фикрича, иборалар турғун бирикма ҳолидаги атамалар (*милодий йил, аграр масала, катта маслаҳатчи, илмий ходим* каби), парафразалар (*мўйқалам соҳиби, илм заҳматкашлари, зангори кема капитани* каби) ва фраземалар (*кўнгли хира тортди, кавушини тўзрилаб қўйди* каби) дан иборат [24].

Проф.Х.Жамолхонов эса фраземаларни кўчма маъноли турғун конструкция деб ҳисоблайди. Олимнинг таъкидлашига кўра, фразема ҳам лексема каби луғавий бирлик саналади, аммо ўзининг ифода ва мазмун планларидаги қатор белгилари билан фарқланади [25]. Проф.Ш.Раҳматуллаев “Ҳозирги адабий ўзбек тили” номли янги дарслигида фраземаларни ўрганувчи соҳани фраземика деб номлайди. Бу ишда таъкидланишича, “фразема тил қурилишининг луғат босқичига мансуб иккинчи лисоний бирлик бўлиб, биттадан ортиқ лексеманинг ўзаро семантик-синтактик бирлашуви билан таркиб топган бўлади, шунга кўра сегмент бирлик дейилади; синтактик тузилиши жиҳатидан бирикмага, гап шаклига тенг бўлиб, одатда номинатив ва сигнификатив вазифа бажаради, лекин лексемадан ифода жиҳати билангина эмас, мазмун жиҳати билан ҳам фарқ қилади” [26]. Бундан кўринадики, фраземаларнинг хусусиятларини талқин қилишда янги нашр этилган дарслик ва қўлланмаларда ҳам яхлитликка эришилганича йўқ.

Умуман олганда, мустақиллик йилларида ўзбек тилшунослиги фразеологизмларнинг структурал-

грамматик, семантик-услубий ва функционал-прагматик жиҳатдан ўрганиш соҳасида муайян ютуқларга эришди, бир қатор янги монографиялар, рисоалар, ўқув қўлланмалари, илмий мақолалар, фразеологик луғатлар яратилди, бир неча номзодлик диссертациялари (Қ.Ҳакимов, Ш.Усмонова, М.Ҳолиқова, К.Бозорбоев, Б.Жўраева, Ш.Абдуллаев, Ш.Алмаматова, М.Вафоева) ҳамда докторлик диссертациялари (Абдимурод Маматов, Б.Йўлдошев, Абдуғафур Маматов) ҳимоя қилинди. Шундай бўлса-да, ўзбек фразеологиясида хали чуқур илмий ўрганишни тақозо этувчи муаммолар ҳам анчагина бор. Аслини олганда, фраземалар мамлакатимизда кенг қўламда ўрганилган. Аммо эришилган ютуқларга раҳна солмаган ҳолда айтиш керакки, келгусида бу соҳада қилинадиган ишларимиз ҳам етарли. Бундай ишлар қаторига, бизнингча, қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Ўзбек тилшунослигида ўзлашма фраземалар масаласи бўйича айрим мақолалар яратилган. Аммо фразеологик калька, унинг луғавий калька билан муносабати, ярим фразеологик калька, ўзбек тили фразеологик тизимидаги умумтуркий қатлам ва байналмилал фразеологик қатлам сингари долзарб муаммолар янги фактик материаллар асосида тадқиқ этилиши лозим.

2. Ўзбек тили фразеологик тизимининг бошқа тиллар (рус, немис, инглиз, француз, тожик, афғон, испан каби тиллар) билан муносабати масаласи озми-кўпми тадқиқ қилинган. Аммо келгусида бундай тадқиқотлар янги методлар - компонент таҳлил, фразео-семантик гуруҳларга ажратиш, апликация, идентификация қабилар асосида конкрет ва системали давом эттирилиши, ўзбек тили фразеологиясининг туркий ва мўғул тиллари билан муносабатини ўрганиш иши йўлга қўйилиши даркор.

3. Ўзбек мумтоз адабиётининг кўп асрлик ёзма анъаналари, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Аҳмад

Югнакий, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Яссавий, Лутфий, Саккокий, Алишер Навоий, Захриддин Бобур, Абулғози Баходирхон, Гулханий, Турди Фароғий, Муқимий, Фурқат, Мунис, Феруз, Огаҳий, Аваз Ўтар, Завқий каби намояндаларнинг асарлари ўзбек тарихий фразеологияси учун бой материал беради. Ҳозирги кунга қадар Алишер Навоий ва қисман Бобур асарларидаги фраземалар маълум даражада тадқиқ этилган, холос.

4. Қуръондаги фраземалар, ҳадислар ва уларнинг фраземалар билан муносабати махсус ўрганилиши, Ўрта Осиёлик машҳур муҳаддислар ва тасаввуф илмининг устозлари Имом ал Бухорий, Ат-Термизий, Абдуҳолик Гиждувоний, Баҳовуддин Нақшбандий, Худододи Вали, Нажмиддин Кубро кабиларнинг бу соҳадаги серқирра ва олижаноб фаолияти тадқиқ этилиши лозим.

5. Ўзбек тилшунослигида ҳозирги кунга қадар Абдулла Қаҳҳор, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ойдин, Зулфия, Комил Яшин, Мақсуд Шайхзода, Шўҳрат, Саид Аҳмад каби XX аср ўзбек шоир ва ёзувчиларнинг асарларида қўлланилган фраземалар маълум даражада тадқиқот объекти бўлган. Лекин Пиримқул Қодиров, Усмон Носир, Одил Ёқубов, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Ўткир Ҳошимов, Шўкур Холмирзаев, Мирзақалон Исмоилий, Худойберди Тўхтабоев, Ўлмас Умарбеков, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Муҳаммад Али, Эркин Аъзам, Назар Эшонқул, Барот Бойқобилов, Мурод Муҳаммад Дўст, Тоҳир Малик, Хайриддин Султонов, Эркин Самандаров, Ғаффор

Ҳотамов, Тоғай Мурод сингари шоир ва ёзувчиларнинг асарлари бўйича бундай ишлар ҳали бошланган эмас. Келгусида ўзбек бадиий нутқ фразеологияси, унда узуал ва окказионал фраземаларнинг қўлланиш усуллари яхлит тадқиқ этилиши зарур. Бундай ишлар келгусида яратиладиган ўзбек тили фраземаларининг кўп жилдлик изоҳли луғати ва ҳар бир ёзувчи ёки шоир асарлари фразеологик луғатлари учун бой материал манбаи бўлиб хизмат қилади.

6. Ўзбек диалектологияси бўйича шу кунгача ўндан ортиқ докторлик, олтмишга яқин номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди, кўплаб монографик тадқиқотлар юзага келди. Аммо ўзбек диалектал фразеологияси бўйича бажарилган ишлар ҳозирча бир неча илмий мақолалардан иборат, холос ва ҳоказо.

Шундай қилиб, ўзбек тилшунослигида фраземаларни структурал-грамматик, семантик-услубий, функционал жиҳатлардан ўрганиш соҳасида муайян ютуқларга эришилди, монографиялар, илмий мақолалар, фразеологик луғатлар яратилди, бир неча номзодлик диссертациялари ҳамда докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Шундай бўлса-да, ўзбек фразеологиясида ҳали чуқур илмий ўрганишни тақозо этувчи муаммолар ҳам анчагина бор. Эндиги вазифа ўзбек тилидаги фраземаларнинг қиёсий-тарихий, лингвокультурологик, лингвопрагматик ва типологик таҳлили бўйича ҳозирги замон тилшунослиги нуқтаи назаридан тадқиқотларни янада кучайтиришдан иборатдир.

Адабиётлар

1. Ҳакимов Қ. Ўзбек тилидаги содда гап қолипли фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент: 1994. - 24 б.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. - Тошкент: “Университет”, 1992. – Б. 125.
3. Усмонова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. - Тошкент: 1998. – Б. 8-12.

4. Халикова М.К. Фразеология как форма отражения национального менталитета в языковой картине (на материале русского и узбекского языков). Автореф. дис... канд. филол. наук – Ташкент, 1999. – 26 с.
5. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. - Тошкент: 2006. – 21 б.
6. Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. Филол. фанлари доктори... дисс. автореф. - Тошкент: 1999, 9-бет.
7. Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент: 1991. – Б. 207-272; Маматов А.Э. Проблемы лексико-фразеологической нормы в современном узбекском литературном языке. Автореф. дисс... доктора филол. наук. – Ташкент: 1991. – С. 40-47;
8. Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг адабий тил нормасига муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. № 3-4. – Б. 37-42; Каримов С.А. Тил таълими ва меъёр (ўқув кўлланма). – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 112-115 ва бошқалар.
9. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. Филол. фанлари доктори... дисс. автореф. – Тошкент: 2000. – Б. 50.
10. Бозорбоев К.Т. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Самарқанд: 2001. – Б. 14.
11. Бушуй А.М., Яхшиев А.А. Фразеология узбекской диалогической речи (на материале художественной прозы) // Сов. тюркология. 1986. № 3. – С. 27-33; Бушуй А.М., Журакулов Р.Д. Фразеология узбекских народных сказок // Сов. тюркология. 1990. № 5. – С. 40-48.
12. Бушуй А.М., Журакулов Р.Д. Фразеология узбекских народных сказок // Сов. тюркология. 1990. № 5. – С. 40-48.
13. Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий кўлланилиши. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Самарқанд: 2002. – Б. 11.
14. Жўраева Б. Ибора ва мақолда идиомалашув // Ўзбек тили ва адабиёти, 2010. № 6. – Б. 109.
15. Абдусаидов А. Фразеологизмлар – матбуот тилида таъсирчан восита. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2001. – 48 б.; Бегматов Э., Абдусаидов А. Матбуот тилида фразеологик неологизмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. № 1. – Б. 23-27 ва бошқалар.
16. Исақова Г.Н. Ўзбек тилида қилмоқ феълнинг лексик-семантик хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – Б. 13-16.
17. Алмаматова Ш.Т. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – Б. 4.-18.
18. Вафоева М.Й. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – Б. 4-20.
19. Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг матндаги прагматик имкониятларини ўрганиш ҳақида // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (республика илмий ва амалий анжумани материаллари). – Андижон, АДУ нашри, 2011. – Б. 12-15; Рашидова У. “Юрак” концептининг семантик-структур майдони ҳақида айрим мулоҳазалар // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (республика илмий ва амалий анжумани материаллари). – Андижон, АДУ нашри, 2011. – Б. 209-211; Йўлдошев Б., Рашидова У. Ўзбек когнитив фразеологиясини ўрганишнинг айрим муаммоларига доир // Тил тараққиётининг лексик ва грамматик муаммолари (республика илмий-амалий конференцияси материаллари). – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2011. – Б. 56-60; Ғаниева Ш. Фразеологизмларни моделлаштириш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. № 5. – Б. 111-113 ва бошқалар.

20. Бу монографиялар ҳақида тақризлар эълон қилинган. Қаранг: Боймирзаева С., Рашидова У. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси тадқиқи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014, № 6. – Б. 117-119; Йўлдошев Б., Рашидова У. “Ўзбек фразеологизмларининг структур тадқиқи” (Ш.Ғаниеванинг шу номли монографияси ҳақида) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015, № 2. – Б. 126-127 ва бошқалар.

21. Исмоилов Ғ. Фразеологик бирликларда сонларнинг ифодаланиши (ўзбек, козоқ ва қорақалпоқ тиллари мисолида) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014. № 4. – Б. 9-13; Исмоилов Ғ. Фразеологизмларда *оқ* ва *қора* концептларининг идиоэтик белгилари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. № 3. – Б. 78-85 ва бошқалар.

22. Жуманазарова Г. “Ақл” узви иборалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012. № 2. – Б. 93-96; Ҳасанова Д. Арабча луғавий бирликлар иштирокидаги фразеологизмлар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. № 3. – Б. 97-100 ва бошқалар.

23. Бу ҳақда қаранг: “Глобал таракқиёт ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари” мавзuidaги проф.Ш.Раҳматуллаев таваллудининг 90 йиллигига бағишланган илмий-назарий конференцияси материаллари (2015 йил 6 май). Тилшуносликнинг долзарб масалалари. УП-чиқиши. – Тошкент: Университет, 2015. – 293 б.; Дадабоев Ҳ., Холманова З. Фидойи тилшунос // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. № 3. – Б. 101-105 ва бошқалар.

24. Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: “Университет”, 2004. – Б. 183-186.

25. Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Янгидан классификатор асосида қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2013. – Б. 334-335.

26. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: “Университет”, 2006. – Б. 418; Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Иккинчи китоб. – Тошкент: “Мумтоз сўз”, 2010. – Б. 162.

Йўлдашев Б. Узбекская фразеология в годы Независимости: достижения и очередные задачи. В статье раскрыты основные пути развития узбекской фразеологии в годы независимости, исследованы защищенные кандидатские и докторские диссертации, опубликованные монографии и научные статьи по узбекской фразеологии, а также указаны основные задачи по дальнейшему исследованию фразеологических единиц узбекского языка

Yuldashev B. Uzbek phraseology in the years of Independence: achievements and future tasks. The article describes the main directions in Uzbek phraseology development during the years of Independence, analyses PhD and doctoral thesis, monographs and articles on Uzbek phraseology, and underlines the immediate tasks for further development of phraseological units of the Uzbek language as well.